

ΕΥΘΥΜΙΟΣ
ΚΑΡΥΜΠΑΛΗΣ

ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ Γ.
ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

ΧΡΙΣΤΟΣ
ΧΑΛΚΙΑΣ

Η ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΠΑΡΑΚΤΙΟΥ ΚΑΙ ΝΗΣΙΩΤΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΑΘ. ΣΤΑΜΟΥΛΗΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

ΤΟΠΙΟ ΚΑΙ ΓΕΩΡΓΙΑ ΣΤΙΣ ΠΑΡΑΚΤΙΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ:

**ΟΙ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΠΡΟΣΛΗΨΩΝ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΙΩΝ
ΤΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΦΑΡΜΟΓΗ
ΤΗΣ ΚΟΙΝΗΣ ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ**

Γιώργος Βλάχος, Λεωνίδας Λουλιούδης

Περίληψη

Το κεφάλαιο εστιάζει στη δυναμική των διεκδικήσεων όπως αυτή διαμορφώνεται σε αγροτικά τοπία των νησιωτικών περιοχών της Ελλάδας, εντός του πλαισίου το οποίο ορίζουν τόσο η ισχύουσα πολιτική περιβαλλοντικής προστασίας και ανάπτυξης του αγροτικού χώρου όσο και οι πιέσεις των δικτύων και των ομάδων συμφερόντων εθνικής και τοπικής εμβέλειας.

Με αφετηρία την αργή ανάδυση της αξίας του αγροτικού τύπου στο θεσμικό γίνεσθαι της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ως φορέα πολιτισμικών σημασιών και παραγωγικής ταυτότητας των αγροτικών προϊόντων, καταγράφονται συνοπτικά τα σημεία καμψής των πολιτικών για τον αγροτικό χώρο στην ελληνική περίπτωση. Στη συνέχεια, παρουσιάζεται η εξέλιξη, μέχρι της ημέρας μας, της διαχείρισης και προστασίας των χρήσεων της γης, με αναφορά στη διατήρηση του αγροτικού τοπίου δύο διακριτών –ως προς τις ασκούμενες πιέσεις και τα συμφέροντα που διεκδικούν να επικαθορίσουν την προοπτική τους– παράκτιων αγροτικών τοπίων. Το ένα είναι το Δέλτα του Σπερχειού ποταμού (κοινότητα Ανθήλης στη Φθιώτιδα) και το άλλο είναι ο κάμπος της Οίας στη Σαντορίνη.

Από τη συγκριτική ανάλυση των δύο παραδειγμάτων εξάγονται ορισμένα συμπεράσματα σχετικά με τη δυναμική των ομάδων συμφερόντων, οι οποίες διαφοροποιούνται ως προς την ένταση, τη δικτύωση και, εντέλει, την αποτελεσματικότητα των διεκδικήσεών τους. Στόχος της παρούσας ανάλυσης είναι να κατανοηθεί ο σύνθετος, με την έννοια της κοινωνικής και πολιτικής συγκυρίας, χαρακτήρας της προστασίας και διατήρησης του αγροτικού τοπίου των παράκτιων περιοχών της Ελλάδας.

1. Οι πολιτικές για τη διατήρηση του τοπίου

1.1 Η προστασία του τοπίου στην Κοινή Αγροτική Πολιτική

148 Η αρχική στόχευση της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής (ΚΑΠ), της τότε ΕΟΚ, ήταν καθαρά τομεακή. Οι ενισχύσεις απέβλεπαν στην εξασφάλιση ενός εύλογου γεωργικού εισοδήματος, κυρίως μέσω της αύξησης της παραγωγικότητας. Όλοι οι στόχοι της ΚΑΠ συνδέονταν στενά με τη γεωργική παραγωγή και τη σταθερότητα των τιμών για τα τρόφιμα. Ήταν όμως αρκετή μία δεκαετία εφαρμογής της πολιτικής αυτής για να διαφανούν οι περιορισμοί που δημιουργούσε μια τέτοια στενή προσέγγιση. Έτσι, ήδη από το 1975, ξεκίνησε η προσπάθεια για τη διεύρυνση της στόχευσης. Η ενίσχυση των παραγωγών στις λιγότερο ευνοημένες, «ορεινές-προβληματικές» για την Ελλάδα, περιοχές της Κοινότητας θα μπορούσε να θεωρηθεί η απαρχή της προσπάθειας αυτής. Χρειάστηκε παρ' όλα αυτά να περάσουν τριάντα χρόνια μέχρι να ενσωματωθεί μια νέα, συμπληρωματική, κατεύθυνση στο κύριο σώμα ΚΑΠ. Η κατεύθυνση αυτή διαμορφώθηκε σε «αυτόνομη» πολιτική για τις αγροτικές περιοχές με τη μεταρρύθμιση Macsharry, (Fennel 1999, Λουβλούδης κ.ά. 1999, Potter and Tilzey 2007) και ενδυναμώθηκε το 1999 με τη μεταρρύθμιση που ονομάστηκε Ατζέντα 2000, καθιστάμενη πια ένας δεύτερος πυλώνας της ΚΑΠ. Μολιταύτα, οι στόχοι της αναθεώρησης παρέμεναν «γεωργικοί». Η ανταγωνιστικότητα της ευρωπαϊκής γεωργίας και η σταθερότητα του εισοδήματος της γεωργικής εκμετάλλευσης συνέχισαν να περιλαμβάνονται σε ένα, ολοένα αυξανόμενο είναι αλήθεια, κατάλογο στόχων όπως η ενσωμάτωση της φροντίδας για το περιβάλλον, η ανάδειξη του πολυλειτουργικού χαρακτήρα των αγροτικών περιοχών, η εξεύρεση εναλλακτικών πηγών εισοδήματος, η ποιότητα ζωής στις αγροτικές περιοχές (CEC 1997). Οι πιο πρόσφατες εξελίξεις στο χώρο της αγροτικής πολιτικής

όπως η Ενδιάμεση Αναθεώρηση (2003) και ο Έλεγχος Υγείας της ΚΑΠ (2009) αηλλά και τα προγράμματα αγροτικής ανάπτυξης για την περίοδο 2007-2013, αναδεικνύουν έναν αναπροσανατολισμό προς μια πολιτική για τον αγροτικό χώρο, βασιζόμενο στη λογική της πολυλειτουργικότητας, (OECD 2001, 2003, 2008, Potter 2004, Μπεόπουλος 2005, Thomson 2005), ακόμα κι αν ακούγεται όλο και σπανιότερα ο όρος, με κυρίαρχη την προσέγγιση της ενσωμάτωσης, θεωρώντας, δηλαδή, τη γεωργική δραστηριότητα αναπόσπαστο παράγοντα της προστασίας της φύσης (Λουλιούδης 2005). Κινούμενος προς αυτή την κατεύθυνση ο Κανονισμός Αγροτικής Ανάπτυξης, πρόέβηλε ενισχύσεις για τους παραγωγούς που δραστηριοποιούνται εντός του δικτύου των προστατευόμενων περιοχών NATURA όπως επίσης και μια σειρά μέτρων προς εφαρμογή στις δασικές περιοχές. Το τελευταίο θα μπορούσε να θεωρηθεί και ένα πρώτο βήμα για την καθιέρωση κοινής δασικής πολιτικής στην ΕΕ εντός του ευρύτερου πλαισίου της πολιτικής αγροτικής ανάπτυξης.

Παράλληλα με τη διεύρυνση του πεδίου δράσης της ΚΑΠ, με την ενσωμάτωση περιβαλλοντικών στόχων στον πυρήνα της πολιτικής η περιβαλλοντική πολιτική της ΕΕ επεκτείνονταν τόσο χωρικά όσο και σε περισσότερους τομείς και κλάδους της οικονομίας. Η αύξηση της συχνότητας των αναφορών στην προστασία των αγροτικών τοπίων στα κοινοτικά κείμενα, κυρίως μέσω της διατήρησης των στοιχείων του τοπίου στις γεωργικές εκτάσεις, δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί συμπτωματική. Αντίθετα, η προστασία του αγροτικού τοπίου μπορεί να θεωρηθεί ως ένα προνομιακό πεδίο σύγκλισης πολιτικών και το τοπίο καθαυτό αποτελεί το κατάλληλο χωρικό επίπεδο για να μελετηθεί η συνεπίδραση των δύο κοινών πολιτικών, της περιβαλλοντικής και της αγροτικής.

Οι συνέπειες του συνδυασμού των δράσεων της αγροτικής και της περιβαλλοντικής πολιτικής στον μετασχηματισμό των αγροτικών, και όχι μόνον, τοπίων είναι ένα ζήτημα που έχει αναλυθεί αρκετά (ενδεικτικά βλ. Dupraz and Rainelli 2004, Primdahl and Swaffield 2004, Primdahl et al. 2003, Oñate et al. 2000). Ειδικότερες αναφορές στην αγροτική πολιτική και συζήτηση για τις αηλλαγές αηλλά και τις εηλείψεις των πολιτικών για το τοπίο στην Εηλλάδα έχουν γίνει από τους Petanidou et al. (2008), Kizos (2008), Kizos and Koulouri (2006), Μπεόπουλο (2005). Στα Κοινοτικά κείμενα πολιτικής μια πρώτη αναφορά στο τοπίο γινόταν ήδη στον πρώτο Κανονισμό για την αγροτική ανάπτυξη. Στο άρθρο 19 του Καν. ΕΟΚ/797/85, το οποίο αποτέλεσε το πρόπλοσσμα για τον αγροπεριβαλλοντικό (ΑΠ) Κανονισμό που ακολούθησε, η αξία του τοπίου ήταν ένα από τα δύο κριτήρια που χρησιμοποιήθηκαν στην επιλογή «περιβαλλοντικά ευαίσθητων» περιοχών για την εφαρμογή μέτρων προστασίας. Ακολούθως,

μεταξύ των κύριων στόχων του πρώτου ΑΠ Κανονισμού (ΕΚ/2078/92) περιλαμβανόταν η προστασία του τοπίου. Αργότερα, στις μεταγενέστερες εκδόσεις των μέτρων ΑΠ πολιτικής, οι σχετικές αναφορές ήταν πυκνότερες, εκτενέστερες, αλληλά και πιο συγκεκριμένες και λεπτομερείς (ΕΕ/1257/99).

Στον ίδιο Κανονισμό (ΕΕ/1257/99), γινόταν αναφορά στις γεωργικές περιοχές μεγάλης περιβαλλοντικής σημασίας (High Nature Value / HNV farming areas) για τις οποίες θεωρείται ότι οι περιβαλλοντικές λειτουργίες και η αξία που τους αποδίδεται απειλούνται λόγω είτε της εντατικοποίησης είτε της εγκατάλειψης των γεωργικών δραστηριοτήτων. Δινόταν η δυνατότητα στα κράτη-μέλη να αποζημιώσουν τους παραγωγούς που δραστηριοποιούνταν σε περιοχές όπου η εγκατάλειψη της γεωργίας θα μπορούσε να είναι επιζήμια για το περιβάλλον. Αυτές οι περιοχές θα αποτελούσαν άλλη μια κατηγορία Λιγότερο Ευνοημένων Περιοχών, δηλαδή επιλέξιμων για ενίσχυση όπως οι ορεινές και οι προβληματικές¹. Σταδιακά, η προσέγγιση της προστασίας διά του διαχωρισμού μεταξύ της παραγωγικής και της υπό προστασία γης με τον παράλληλο περιορισμό, ενίοτε μέχρι αποκλεισμού, της ανθρώπινης δραστηριότητας, εγκαταλείπεται προς όφελος μιας νέας αντίληψης. Αυτή δεν είναι άλλη από την προσέγγιση της «ενσωμάτωσης» της ανθρώπινης δραστηριότητας στην προστασία του περιβάλλοντος (Τρούμπης 1999, Λουλιούδης 2005). Την άλλη όψη, θα μπορούσε να πει κανείς, της αρχής της ενσωμάτωσης της περιβαλλοντικής φροντίδας σε όλες τις πολιτικές άρα και δραστηριότητες. Σε περιοχές ή αγροτικά συστήματα, όπου η γεωργική δραστηριότητα συντελεί καθοριστικά στην ιδιαίτερη αξία η οποία τους αποδίδεται, εφαρμόζονται πολιτικές διατήρησης των χρήσεων γης αλλά και των γεωργικών πρακτικών, που, πέραν της παραγωγικής τους λειτουργίας, συμβάλλουν στη συμπαραγωγή δημοσίων αγαθών (Cooper et al. 2010). Ως τέτοια συστήματα/περιοχές χαρακτηρίζονται τα εκτατικά (χαμηλής έντασης) όπως οι περισσότεροι βοσκότοποι και οι μη αρδευόμενοι δενδρώνες στην Ελλάδα, οι αποκαλούμενες dehesas/montados της Ιβηρικής, οι εκτατικοί ελαιώνες σε όλη τη Μεσόγειο (Baldock et al. 1994), αλλά ακόμα και περιοχές εντατικής καλλιέργειας π.χ. οι ορυζώνες που κατακλύζονται στην Ισπανία και

1 «Οι μειονεκτικές περιοχές μπορούν να περιλαμβάνουν άλλες περιοχές που επηρεάζονται από ειδικά μειονεκτήματα και στις οποίες η γεωργική δραστηριότητα θα πρέπει, ενδεχομένως, και υπό ορισμένους όρους, να συνεχισθεί για τη διατήρηση ή τη βελτίωση του περιβάλλοντος, τη διατήρηση του φυσικού χώρου και τη διαφύλαξη του τουριστικού δυναμικού της περιοχής ή για την προστασία της παραλιακής ζώνης». Άρθρο 20 του Κανονισμού ΕΚ/1257/99 «για τη στήριξη της αγροτικής ανάπτυξης από το Ευρωπαϊκό Γεωργικό Ταμείο Προσανατολισμού και Εγγυήσεων (ΕΓΤΠΕ) και για την τροποποίηση και κατάργηση ορισμένων κανονισμών».

την Ελλάδα (Conferencia de las Partes en la Convención sobre los Humedales 2008, Vareltsidou and Strixner 2009).

Παρά το γεγονός ότι για την Ελλάδα υπολογίζεται γύρω στο 70% το ποσοστό της έκτασης της χώρας που θα μπορούσε να καταταχθεί σ' αυτές τις περιοχές (Baldock et al. 1994), η ελληνική διοίκηση δεν ενεργοποίησε αυτή τη δυνατότητα. Οι περιοχές αυτές, σε γενικές γραμμές, αγνοήθηκαν ως πρόσφατα, τουλάχιστον όσον αφορά την πολιτική αγροτικής ανάπτυξης (Βλάχος και Μπεόπουλος 1999). Πάντως υπήρξε ένα μέτρο που θα μπορούσε να παίξει έναν παρεμφερή ρόλο. Στα μέτρα για τα μικρά νησιά του Αιγαίου Πελάγους (Καν ΕΕ/1405/06) περιλαμβανόταν η πρόβλεψη για την ενίσχυση των παραδοσιακών καλλιέργειών. Τα μέτρα αυτά, στο σύνολό τους, είχαν στόχο την κάλυψη του ελλείμματος ανταγωνιστικότητας της γεωργίας στα νησιά. Η μεγάλη απόσταση και η δυσκολία στην πρόσβαση που έχει ως αποτέλεσμα την αύξηση του κόστους μεταφοράς, η προβληματική συχνότητα της συγκοινωνίας και η απομόνωση λόγω των συχνών αποκλεισμών, αλλά και οι αντίξοες καιρικές συνθήκες, έχουν ως αποτέλεσμα αυξημένο κόστος εισροών αλλά και διάθεσης των προϊόντων (ΥΠΑΑΤ 2006). Έτσι, πέραν των επιδοτήσεων του κόστους μεταφοράς, εισέπρατταν ενισχύσεις και οι παραγωγοί που ασχολούνταν με παραδοσιακές καλλιέργειες. Στις ενισχυόμενες καλλιέργειες περιλαμβάνονταν τοπία όπως οι παραδοσιακοί ελαιώνες και οι αμπελιώνες του Αιγαίου καθώς και τα μαστιχοχώρα (καλλιέργεια *Pistaccia lentiscus*) της Χίου. Η μεγάλη σημασία αυτών των τοπίων έγκειται τόσο στον ρόλο τους για τη διατήρηση της βιοποικιλότητας, αλλά και στο ότι συνδέονται με την τοπική ιστορία και τον πολιτισμό όχι μόνο ως συστήματα παραγωγής παραδοσιακών προϊόντων αλλά, το κυριότερο, και ως πολύτιμα τεκμήρια της ιστορίας και του πολιτισμού.

Η αιτιολόγηση της ενίσχυσης των παραδοσιακών καλλιέργειών και εκτροφών στα μικρά νησιά του Αιγαίου εμφανίζει αξιοσημείωτες ομοιότητες με την αντίστοιχη που χρησιμοποιήθηκε στην κατάρτιση των αγροπεριβαλλοντικών μέτρων (ΑΜ). Στην περίπτωση των τελευταίων, ένας από τους κυριότερους περιβαλλοντικούς στόχους που τέθηκαν ήταν η προστασία του τοπίου. Δεν συνέβη όμως το ίδιο στην περίπτωση της Οδηγίας ΕΟΚ/92/43, για την προστασία των οικοτόπων, από τις σημαντικότερες της κοινής περιβαλλοντικής πολιτικής. Στην Οδηγία αυτή, τα αγροτικά τοπία, το οποία βρίσκονταν εκτός των ορίων των προστατευόμενων περιοχών, θεωρούνταν προστατευτέα μόνο όταν είχαν λειτουργίες απαραίτητες για τη διατήρηση ή βελτίωση της κατάστασης διατήρησης των προστατευόμενων περιοχών, π.χ. αν και όταν λειτουργούσαν ως οικολογικοί θώκοι, οικότοποι, διάδρομοι, μεταβατικές ζώνες κ.ά. (Βλάχος και Λουλιούδης

2009). Σ' αυτή την προσέγγιση η διατήρηση του τοπίου εντασσόταν ως ένας επιμέρους, δευτερεύων ίσως, στόχος στην προστασία της βιοποικιλότητας.

Αναλύοντας την αγροτική πολιτική της ΕΕ, δεν θα πρέπει να παραλειφθεί ένα σημαντικό μέτρο πολιτικής του οποίου η εφαρμογή ξεκίνησε με την αναθεώρηση της Ατζέντα 2000. Ενώ η σχετική συζήτηση είχε ξεκινήσει από πολύ παλιά, μόνο μετά το 1999, προβλεπόταν ότι τα ΚΜ θα μπορούσαν να συμπεριλάβουν περιβαλλοντικές απαιτήσεις ως συμπληρωματικές υποχρεώσεις για την είσπραξη των ενισχύσεων από τις Κοινές Οργανώσεις Αγοράς, δηλαδή τον πρώτο πυλώνα της ΚΑΠ. Ταυτόχρονα, και στον δεύτερο πυλώνα επιβλήθηκε η υποχρέωση συμμόρφωσης με τις «ορθές γεωργικές πρακτικές». Και στις δύο περιπτώσεις, ενώ ήταν διατυπωμένη ως αρχή η ανάγκη παράλληλης συμμόρφωσης των παραγωγών με περιβαλλοντικούς όρους, δεν διευκρινιζόταν το περιεχόμενο αυτών των υποχρεώσεων. Αφέθηκαν συνεπώς στη διακριτική ευχέρεια των εθνικών/περιφερειακών Αρχών τόσο το συγκεκριμένο περιεχόμενο και ο βαθμός αυστηρότητας των απαιτήσεων όσο και οι διαδικασίες εφαρμογής της αρχής. Με την Ενδιάμεση Αναθεώρηση, που ακολούθησε το 2003, διατυπώθηκε ο όρος «πολληπαλή συμμόρφωση», καθιερώθηκε μάλιστα και ως μια σειρά μέτρων υποχρεωτικής εφαρμογής, τόσο για τους παραγωγούς όσο και για τα ΚΜ. Η θέσπιση και η τήρηση των κανόνων αποτελούσαν προϋποθέσεις για τη δυνατότητα διανομής και είσπραξης, αντίστοιχα, των επιδοτήσεων του πρώτου πυλώνα. Σ' αυτή την έκδοση της πολληπαλής συμμόρφωσης, οι υποχρεώσεις των δικαιούχων και των δημόσιων Αρχών ήταν σαφέστερα περιγεγραμμένες. Οι παραγωγοί ήταν υποχρεωμένοι να αποδεικνύουν και τα ΚΜ να ελέγχουν την συμμόρφωση στις κανονιστικές απαιτήσεις διαχείρισης, οι οποίες απέρρεαν από 18 κανονιστικά Κείμενα, Κανονισμούς και Οδηγίες που αφορούσαν το περιβάλλον, τη δημόσια υγεία και την καλή μεταχείριση των αγροτικών ζώων. Πέραν αυτών των κανονιστικών υποχρεώσεων, οι παραγωγοί υποχρεώνονταν να διατηρούν την έκταση, για την οποία εισέπρατταν την ενιαία ενίσχυση, σε «καλή γεωργική και περιβαλλοντική κατάσταση». Η εξειδίκευση της «καλής γεωργικής και περιβαλλοντικής κατάστασης» αφέθηκε σε μεγάλο βαθμό στη διακριτική ευχέρεια των εθνικών δημοσίων Αρχών, μέσα σε ένα πλαίσιο που περιελάμβανε προβλέψεις για τη διατήρηση περιοχών/συστημάτων και τοπίων υψηλής περιβαλλοντικής αξίας, όπως οι εκτατικοί βοσκότοποι και οι παραδοσιακοί ελαιώνες².

2 Ενδιαφέρον είναι ότι, παρά το ότι το 21% της χρησιμοποιούμενης γεωργικής γης στην Ελλάδα καλύπτεται από ελαιώνες, οι οποίοι στην πλειονότητά τους ανήκουν στην κατηγορία των παραδοσιακών, η πρόβλεψη για την προστασία των ελαιώνων δεν υλοποιήθηκε στη χώρα μας.

Η πρόνοια για την προστασία του τοπίου ήταν σαφέστερη στην πιο πρόσφατη έκδοση των υποχρεώσεων της πολυεθνικής συμμόρφωσης (ΕΕ 2009). Μετά τον Έλεγχο Υγείας της ΚΑΠ το 2009, προτάθηκε μια νέα εκδοχή των «καλών γεωργικών και περιβαλλοντικών συνθηκών». Οι υποχρεώσεις των παραγωγών, τα «πρότυπα» όπως ονομάστηκαν, χωρίστηκαν σε υποχρεωτικά και προαιρετικά. Η διατήρηση των ελαιώνων περιλήφθηκε μεταξύ των προαιρετικών, ενώ στα υποχρεωτικά πρότυπα υπήρχε λεπτομερής περιγραφή των στοιχείων του τοπίου που θα έπρεπε να διατηρηθούν στο πλαίσιο της πολυεθνικής συμμόρφωσης. Η εξέλιξη αυτή δείχνει αναμφίβολα την αναβάθμιση της προστασίας του τοπίου σε έναν πρώτης τάξεως περιβαλλοντικό στόχο της ΚΑΠ, εξίσου σημαντικό όπως η βιοποικιλότητα, το νερό, το έδαφος αλλιά και η αντιμετώπιση του ενδεχομένου της κλιματικής αλλαγής.

1.2 Αγροπεριβαλλοντικά μέτρα για την προστασία του τοπίου στην Ελλάδα

Τα αρχικά σχέδια για τα ΑΠ μέτρα στην Ελλάδα, το 1994, περιείχαν αρκετές σκέψεις για την προστασία χαρακτηριστικών «παραδοσιακών» ελληνικών τοπίων (Υπουργείο Γεωργίας 1998). Κάποιες από αυτές τις σκέψεις δεν προχώρησαν καν στο στάδιο του σχεδιασμού, ενώ άλλες, που αφορούσαν την προστασία του τοπίου σε δυο νησιά του Αιγαίου, τη Σαντορίνη και τη Φοιλέγανδρο και στο δάσος της Δαδιάς στον Έβρο (μέρος του δικτύου προστατευόμενων περιοχών NATURA), αποτέλεσαν αντικείμενο διαπραγμάτευσης με την Ευρωπαϊκή Επιτροπή. Παρά το γεγονός, όμως, ότι είχαν ετοιμαστεί προγράμματα εφαρμογής απορρίφθηκαν από τις υπηρεσίες της Ευρωπαϊκής Επιτροπής.

Η δεύτερη προγραμματική περίοδος για τα ΑΠ μέτρα, που για την Ελλάδα ξεκίνησε το 2001, περιελάμβανε 17 μέτρα. Από αυτά τα τρία είχαν μεταξύ των στόχων τους την προστασία του τοπίου ή μεμονωμένων στοιχείων του. Ένα αφορούσε την προστασία και ανασύσταση των φυτοφραχτών σε δύο περιοχές, στη Δαδιά της Θράκης και στην Κόνιτσα της Ηπείρου, μια παραήλαγή και επέκταση του μη εφαρμοσθέντος μέτρου για την προστασία του δάσους της Δαδιάς. Τα άλλα δύο ως στόχο είχαν την προστασία παραδοσιακών γεωργικών τοπίων. Πιο συγκεκριμένα, αυτά ήταν ο ελαιώνας της Άμφισσας και ο αμπελώνας των νησιών Σαντορίνης και Θηρασίας. Τέλος, ένα τέταρτο μέτρο που ξεκίνησε κατά τη δεύτερη προγραμματική περίοδο με βασικό στόχο την προστασία του εδάφους από τη διάβρωση θα μπορούσε να έχει επίδραση στην προστασία ενός ση-

μαντικού στοιχείου του ελληνικού αλλιά και του μεσογειακού αγροτικού τοπίου. Το μέτρο αφορούσε τη συντήρηση και ανακατασκευή των αναβαθμίδων, και κυρίως των ξερολιθιών που τις υποστηρίζουν. Στον Πίνακα 5.1 παρουσιάζεται ο βαθμός υιοθέτησης αυτών των μέτρων από τους παραγωγούς.

Πίνακας 5.1: Αγροπεριβαλλοντικά μέτρα που σχετίζονται με την προστασία του τοπίου στην Ελλάδα (Προγραμματική περίοδος 2000-2006)

Μέτρο	Εκμεταλλεύσεις		Έκταση (στρ.)	
	Συμμετέχουσες	% του στόχου	Ενταγμένα	% του στόχου
Προστασία του παραδοσιακού ελαιώνα της Άμφισσας	2.703	90,10	33.830	56,38
Διατήρηση του παραδοσιακού αμπελώνα στα νησιά Θήρα και Θηρασιά	655	131,00	7.090	47,27
Διατήρηση και αποκατάσταση φυτοφράχτων	0	0	0	0
Ανακατασκευή αναβαθμίδων σε επικλινείς εκτάσεις για την προστασία του εδάφους από τη διάβρωση	559	μδ	13.170	3,01

Πηγή: ΕΥΔΠΑΑ 2007 (επεξεργασία των συγγραφέων)

Ένα από τα μέτρα, αυτό για τον αμπελώνα της Σαντορίνης, θα αναλυθεί εκτενώς αργότερα, αλλιά ενδιαφέρον έχει να αναφερθούμε προηγουμένως στην πορεία των υπολοίπων. Τα μέτρα για τις αναβαθμίδες και τους φυτοφράχτες, παρά το ότι ξεκίνησαν μαζί με τα άλλα δύο, παρουσίασαν από πολύ μικρό ως μηδενικό βαθμό υιοθέτησης. Η χρήση της απορρόφησης των κονδυλίων ως δείκτη αξιολόγησης για την επιτυχία ενός προγράμματος, και μάλιστα από περιβαλλοντική άποψη, έχει δεχθεί, όχι άδικα, αυστηρή κριτική. Από την άλλη πλευρά, η ελάχιστη ή/και μηδενική αποδοχή από τους δικαιούχους είναι αναμφισβήτητα ένας δείκτης αναποτελεσματικότητας αφού το σκοπούμενο περιβαλλοντικό όφελος τελικά δεν επιτεύχθηκε. Το τρίτο μέτρο για την προστασία του ελαιώνα της Άμφισσας φαίνεται να είχε αρκετή επιτυχία (Βλάχος και Λουλιούδης 2008), που μάλιστα οφειλόταν στον συνδυασμό με ήδη εφαρμοζόμενα μέτρα κανονιστικού περιεχομένου, όπως οι περιορισμοί στη δόμηση εντός του ελαιώνα.

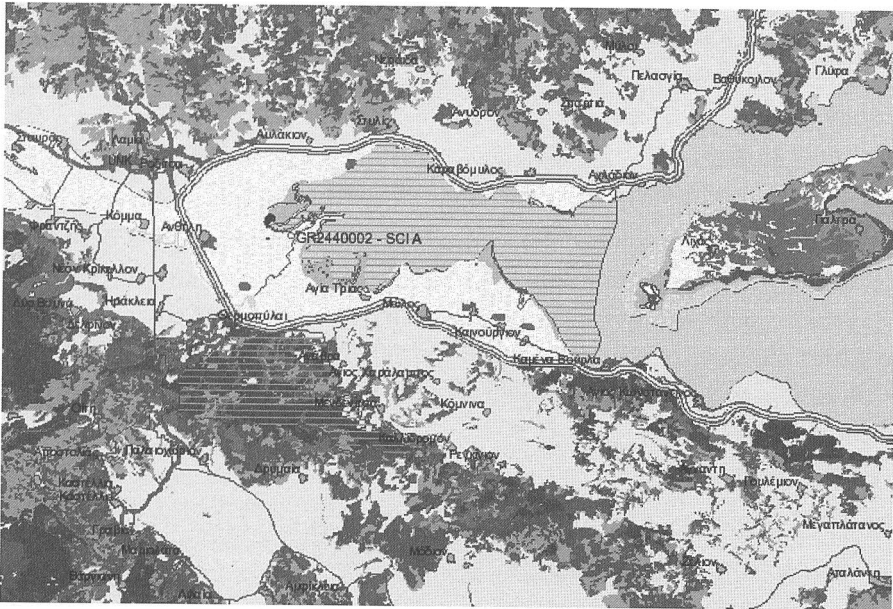
2. Δημόσια παρέμβαση για την προστασία του παράκτιου τοπίου. Η περίπτωση της Αγροτικής Πολιτικής

Θα παρουσιαστεί στη συνέχεια η περίπτωση της Σαντορίνης που αφορά τις απειλούμενες μεταβολές στο αγροτικό τοπίο, καθώς επίσης τα διαφαινόμενα αποτελέσματα της δημόσιας παρέμβασης κυρίως μέσω των μέτρων της Αγροτικής Πολιτικής. Για λόγους σύγκρισης θα παρουσιαστεί συνοπτικά και μία άλλη περίπτωση, αυτή της Ανθήλης, μιας αγροτικής κοινότητας, γειτνιάζουσας με το Δέλτα του Σπερχειού, στα παράλια της Φθιώτιδας, στον Μαθηλιακό Κόλπο. Η σύγκριση ανάμεσα στις δύο παρεμβάσεις ελπίζουμε ότι θα εμπλουτίσει τη συζήτηση.

2.1 Η περίπτωση της Ανθήλης. Εξυγίανση και επέκταση των γεωργικών εδαφών

Η Ανθήλη, στη Φθιώτιδα, συνορεύει με τις εκβολές του Σπερχειού Ποταμού. Ένα μέρος της έκτασης της κοινότητας περιλαμβάνεται σε προστατευόμενη περιοχή του δικτύου NATURA, όχι όμως στην περιοχή απόλυτης προστασίας (Χάρτης 5.1). Το τοπίο της περιοχής διαμορφώθηκε κυρίως χάρη σε ένα μεγάλο εγγειοβελτιωτικό έργο (1950-1970). Με τη λήξη της γερμανικής Κατοχής και του Εμφυλίου Πολέμου ξεκίνησε ένας μεγάλος κλίμακας αναδασμός σε συνδυασμό με αρδευτικά-στραγγιστικά έργα. Το έργο, στο πλαίσιο του Σχεδίου Μάρσαλ, της αμερικάνικης βοήθειας προς τη Ελλάδα AMAG (Σταθάκης 2004), προώθησε την επέκταση ορυζώνων στα παθογενή αλτατούχα εδάφη της Ανθήλης. Στη συνέχεια και σταδιακά, κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1970, μετά τη, διά της κατάκλισης, εξυγίανσή της η έκταση καλύφθηκε από άλλες αρδευόμενες καλλιέργειες, μεταξύ αυτών και υβριδικές ποικιλίες βαμβακιού, ιδιαίτερα αποδοτικές. Η δυνατότητα πλήρους εκμηχάνισης ήταν ιδιαίτερα ελκυστική όταν μάλιστα συνδυαζόταν με τις υψηλές επιδοτήσεις βάσει της παραγωγής που χορηγούνταν από την ΕΟΚ μετά την είσοδο της Ελλάδας το 1981 (Louloudis et al. 1989).

Χάρτης 5.1: Η περιοχή της Ανθήλης

Υπόμνημα

- Δάσος κωνοφόρων, ■ Δάσος Πλατύφυλλων, ■ Θαμνώνας αείφυλλων, πλατύφυλλων/μεταβτική δασώδης περιοχή, ■ Θαμνότοποι, ■ Έκταση χαμηλής βλάστησης, ■ Γεωργική έκταση, ■ Λοιπές καλύψεις (οικομοί, βραχώδεις εξάρσεις, λατομεία, εκτάσεις καλυμμένες από χιόνι), ■ Καμένη έκταση, ■ Υδάτινη επιφάνεια

Πηγή: Οικοσκοπία WWF 2011 (www.oikoskopia.gr)

Η σταδιακή απώλεια της ποικιλότητας του γεωργικού τοπίου και η αύξηση της άρδευσης φαίνονται στον Πίνακα 5.2.

Πίνακας 5.2: Η εξέλιξη των χρήσεων γεωργικής γης στην Ανθήλη

	1968-1969	1982-1984	1995-1997	2005-2007
Σιτάρι	21,20%	24,30%	0,40%	0,00%
Σκληρό σιτάρι	4,80%	0,30%	28,30%	13,10%
Κριθάρι	16,00%	1,50%	0,90%	0,10%
Βρώμη	0,40%	0,00%	0,00%	0,00%
Αραβόσιτος	1,10%	0,90%	0,10%	0,80%
Ρύζι	37,00%	28,10%	22,30%	27,30%
Βαμβάκι	12,90%	39,20%	46,30%	58,20%
Μηδική	3,70%	2,70%	0,80%	0,20%
Αρδευόμενη	56,80%	71,00%	66,40%	86,70%
Αγροάπαιση	2,40%	8,70%	0,70%	8,00%
<i>Σύνολο (στρ)</i>	<i>28.360</i>	<i>32.340</i>	<i>35.360</i>	<i>28.220</i>

Πηγή: Λουλιούδης 1990 και Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (επεξεργασία των συγγραφέων)

Το βαμβάκι, η μόνη καλλιέργεια με σταθερή ανοδική πορεία, στο χρονικό διάστημα που εξετάσαμε, επεκτάθηκε και από 13% βρέθηκε να καλύπτει το 60% της έκτασης. Η ορυζοκαλλιέργεια σημειώνει πτωτική τάση, που μερικώς αναστρέφεται κατά το χρονικό διάστημα μετά την Ενδιάμεση Αναθεώρηση της ΚΑΠ.

Με τη σταδιακή απώλεια της ποικιλότητας του προπολεμικού αγροτικού τοπίου, δηλαδή της τυπικής των παράκτιων μεσογειακών αγρο-οικοσυστημάτων χαμηλής φρυγανικής βλάστησης, επικράτησε η ομοιομορφία των ανοιχτών αγρών. Υπήρξαν, όμως, κι άλλες περιβαλλοντικές επιπτώσεις εξαιτίας της εντατικής άσκησης της γεωργίας στο ευαίσθητο υγροτοπικό περιβάλλον. Καταρχάς αυξήθηκε η ρύπανση των υδάτων και συνεπώς προκλήθηκε υποβάθμιση της ποιότητάς τους. Η κυριότερη όμως επίπτωση ήταν η υποβάθμιση των υπηρεσιών που πρόσφερε το οικοσύστημα ως ενδιαίτημα πουλιών, εκ των οποίων αρκετά ανήκουν σε κατηγορίες των προστατευόμενων ειδών. Τον ρόλο αυτό αναλαμβάνουν οι ορυζώνες λόγω της μακροχρόνιας κατάκλισής τους, με αποτέλεσμα να θεωρούνται γεωργικές περιοχές υψηλής περιβαλλοντικής αξίας (Fasola and Ruiz 1996). Έχει αρκετό ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι η σημασία των ορυζώνων ως ενδιαίτηματος για την ορνιθοπανίδα ούτε καν αναφέρεται στη σύντομη περιγραφή του βιοτόπου του Δέλτα του Σπερχειού στον κατάλογο των

προτεινόμενων για ένταξη στο δίκτυο NATURA 2000 περιοχών. Η μόνη αναφορά στους ορυζώνες της περιμέτρου της προστατευόμενης περιοχής αφορά την αξιοποίησή τους από οικονομικής πλευράς.

Κατά τη δεύτερη περίοδο εφαρμογής της ΑΠ πολιτικής στην Ελλάδα, ξεκίνησε ένα μέτρο για την προστασία των ενδιαιτημάτων της άγριας ζωής. Σ' αυτό το μέτρο υπήρχε η δυνατότητα ενίσχυσης των ορυζοκαλλιεργητών για να διατηρήσουν τα χωράφια τους υπό κατάκλιση για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα, έτσι ώστε να λειτουργήσουν ως ενδιαιτήματα για τα πουλιά που αποτελούσαν τα προστατευτέα είδη του βιοτόπου του Δέλτα. Εντούτοις, παρά το γεγονός ότι στο προαναφερθέν μέτρο περιλαμβάνονταν, αρχικά, και οι ορυζώνες της Ανθήλης, λόγω της γειννίας με τις εκβολές του Σπερχειού, η εφαρμογή του τελικά περιορίστηκε στην προστατευόμενη περιοχή «Αξιού – Λουδία – Αηλιάκμονα» στα δυτικά του Θερμαϊκού Κόλπου, όπου κανείς παραγωγός δεν υιοθέτησε το μέτρο. Η επιτόπια έρευνα στην Ανθήλη αποκάλυψε ότι υπήρχε πλήρης άγνοια για το συγκεκριμένο ΑΠ μέτρο και των δυνατοτήτων που δημιουργούσε, τόσο από πλευράς των παραγωγών όσο και από τα τοπικά στελέχη της διοίκησης (Κωνσταντίνου 2009). Πάντως, θα πρέπει να σημειωθεί ότι το συγκεκριμένο ΑΠ μέτρο δεν αποδείχθηκε και ιδιαίτερα επιτυχημένο σε όλη την Ελλάδα. Παρά το ότι ξεκίνησαν τέσσερις παραλληλαγές, ήτοι προστασία αγροοικουσιτημάτων βιοτόπων του ήλικου, της αρκούδας και δύο για την προστασία των πουλιών, μέχρι το 2006 μόνο 20 παραγωγοί συμμετείχαν, με έκταση που κάλυπτε κάτω από το 1% της προβλεπόμενης στον αρχικό σχεδιασμό. Τα στοιχεία δε από τα επόμενα δύο χρόνια δείχνουν μείωση του αριθμού των συμμετεχόντων.

Στις υποχρεώσεις που θεσπίστηκαν με την πολυπληθή συμμόρφωση, μετά το 2003, περιλαμβάνονταν μια γεωργική πρακτική που θα μπορούσε να μειώσει την πίεση στον συγκεκριμένο υγρότοπο και στο τοπίο. Όμως, η απαίτηση για την εφαρμογή αμειψισποράς στο 20% της επιλέξιμης έκτασης μιας εκμετάλλευσης, απενεργοποιήθηκε αμέσως μετά την έναρξη της εφαρμογής της, στο πλαίσιο της επιεικέστερης εφαρμογής στην αρχή. Η δε μεταγενέστερη εφαρμογή της θα μπορούσε να θεωρηθεί ως χαρακτηριστικό παράδειγμα της, διά της σταδιακής εξουδετέρωσης, πλήρους απαξίωσης μιας φιλοπεριβαλλοντικής πρόνοιας χωρίς όμως να καταργηθεί³.

3 «Οι γεωργοί μπορούν να καλλιεργούν κάθε χρόνο τουλάχιστον τρεις διαφορετικές καλλιέργειες στην εκμετάλλευσή τους, χωρίς κανένα περιορισμό για τις εκτάσεις κάθε καλλιέργειας. Δηλαδή δεν είναι απαραίτητο να υπάρχει συγκεκριμένο ποσοστό για κάθε καλλιέργεια και δεν εξετάζεται σε ποιο αγροτεμάχιο γίνεται η κάθε καλλιέργεια. Παράδειγμα...» «γεωργός

2.2 Σαντορίνη: Το αγροτικό τοπίο ως «μήλιον της έριδος» μεταξύ «επώνυμης οινοποιίας» και μαζικού τουρισμού

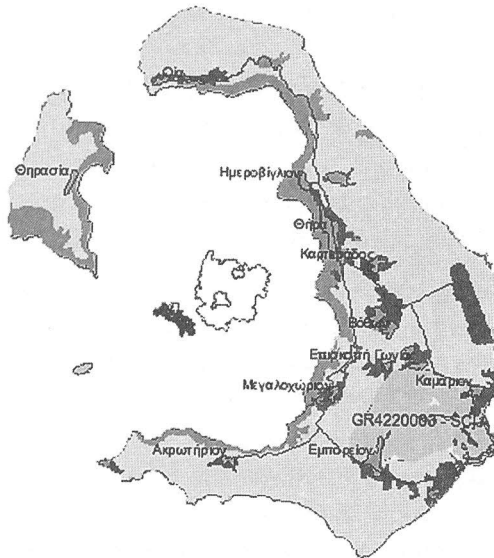
Η παράδοση της οινοποιίας στην ηφαιστειογενή Σαντορίνη, όπως και σε όλο το Αιγαίο, έρχεται, αδιάλειπτα όπως φαίνεται, από τα προϊστορικά χρόνια (Οινοχόος 8/4/2006, Ντούμας 2009, 2010) Η μισή έκταση του νησιού, γύρω στα 15.000 στρέμματα καλύπτεται από το αμπέλι, παρά το γεγονός ότι ο τουρισμός αποτελεί την κύρια οικονομική δραστηριότητα τα τελευταία τριάντα χρόνια.

Οι αμπελοκαλλιεργητές της Σαντορίνης και της Θηρασίας (Χάρτης 5.2) κληδεύουν τα κλήματά τους, τις «αμπελιές», προσαρμοζόμενοι στους ισχυρούς ανέμους και τις ξηροθερμικές συνθήκες του τόπου τους για να εκμεταλλευτούν και την ηφαιστειακή προέλευση του εδάφους. Οι γεωργοί στα νησιά αυτά κρατούν τα αμπέλια τους χαμηλά και τα κληδεύουν σε σύστημα κυπελλοειδές «γυριστό» ή «στεφανωτό» ή κυπελλοειδές με «κουλούρια» ή «πόστες» με σκοπό να προστατεύσουν τα σταφύλια από τον άνεμο, αλλά και να εκμεταλλευτούν τη νυχτερινή δρόσο που συμπυκνώνεται στο έδαφος. Πέραν αυτού, τα αμπέλια πολλαπλασιάζονται με καταβολίδες καταλήγοντας έτσι σε μια άναρχη διάταξη στο χώρο. Το αποτέλεσμα αυτών των δύο γεωργικών πρακτικών ήταν το ιδιαίτερο αγροτικό τοπίο το οποίο και αποτελεί το επίδικο αντικείμενο διατήρησης, υπέρβασης ή και κατάργησης επί του παρόντος. Αν κοιτάξουμε πίσω θα δούμε ότι οι πρακτικές εφαρμόζονταν σε περιόδους που αφθονούσε το φθινό ειδικευμένο εργατικό δυναμικό στην περιοχή (π.χ. κληδευτές). Στον παρόντα χρόνο, παρόμοιες πρακτικές όχι μόνο συντελούν στην αύξηση του κόστους κληδέματος, αφού σπανίζουν πια οι εξειδικευμένοι κληδευτές, αλλά καθιστούν εξαιρετικά δύσκολη και την προσπάθεια εκμηχάνισης της καλλιέργειας.

διαθέτει ένα αγροτεμάχιο 100 στρεμμάτων. Αρκεί στο αγροτεμάχιο αυτό να συμπεριλάβει ένα στρέμμα π.χ. σιτάρι, ένα στρέμμα π.χ. καλαμπόκι και 98 στρέμματα όποια άλλη καλλιέργεια της επιλογής του». (Δελτίο Τύπου Υπ. Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων 12/11/2010).

Χάρτης 5.2: Σαντορίνη - Θηρασιά

Υπόμνημα

■ Έκταση χαμηλής βλάστησης, ■ Γεωργική έκταση, ■ Λοιπές καλύψεις (οικισμοί, βραχώδεις εξάρσεις, λατομεία, εκτάσεις καλυμμένες από χιόνι), ■ Υδάτινη επιφάνεια

Πηγή: Οικοσκόπιο WWF 2011

Η Σαντορίνη, ειδικά μετά τη δεκαετία του 1980, μπήκε δυναμικά στη διεθνή τουριστική αγορά με αξιοσημείωτη επιτυχία. Θεωρείται ένας από τους σπουδαιότερους πόλους έλξης τουριστών όχι μόνο στις Κυκλάδες και στην Ελλάδα αλλά και στη Μεσόγειο. Ένα μέρος της ελκυστικότητας του νησιού θα μπορούσε, σίγουρα, να αποδοθεί στο αγροτικό τοπίο, το οποίο είναι αναπόσπαστο στοιχείο της μοναδικής ηφαιστειακής γεωμορφολογίας. Παράλληλα, χάρη στις ατομικές αλλά και συλλογικές πρωτοβουλίες, η παραγωγή του κρασιού βελτιώθηκε αρκετά κυρίως όσον αφορά την ποιότητα, ειδικά από τη δεκαετία του 1990. Στο νησί παράγονταν τρεις «Οίνοι Ονομασίας Προελεύσεως Ανώτερης Ποιότητας» (VQPRD), που στο Κοινοτικό Σύστημα Αξιολόγησης της Ποιότητας αποτελούσε την ανώτερη βαθμίδα. Μπορούσαν επίσης να διακινηθούν κρασιά με τον χαρακτηρισμό του τοπικού οίνου (δηλαδή κρασιά Αιγαίου Πελάγους). Η επίσκεψη στα οινοποιεία και η γευσιγνωσία κρασιού έχουν γίνει μέρος της «εμπειρίας από τη Σαντορίνη» για τους τουρίστες που μένουν στο νησί, αλλά και για όσους το επισκέπτονται ως επιβάτες των κρουαζιερόπλοιων.

Τα ελληνικά κρασιά, αν και φέρουν μια παράδοση χιλιάδων ετών (Ντούμας 2009) τα τελευταία, μόλις, χρόνια άρχισαν να εισέρχονται στη διεθνή αγορά κρασιών ποιότητας. Η σύμπτωση της επικράτησης κατά τη διάρκεια ενός μεγάλου χρονικού διαστήματος του μαζικού τουρισμού στο νησί με την παραγωγή οίνων ποιότητας δεν είναι τυχαία και δικαίως θεωρήθηκε από πολλούς ότι αποτελεί μια αρκετά ευτυχή συγκυρία. Τα κρασιά της Σαντορίνης θα μπορούσαν να αποτελέσουν την αιχμή του δόρατος των ελληνικών κρασιών στην προσπάθεια να διεισδύσουν στην παγκόσμια αγορά (GK 2009). Σύμφωνα με τη γνώμη των ειδικών, η ποικιλία «Ασσύρτικο» αποδίδει το μέγιστο των δυνατοτήτων της από πλευράς ποιότητας μόνο στις συγκεκριμένες γεωκλιματικές συνθήκες που επικρατούν στη Σαντορίνη.

Πάντως, το κρίσιμο για το αγροτικό τοπίο ζήτημα της συσχέτισης μεταξύ της ποιότητας του σταφυλιού –συνεπώς και του κρασιού– με τον παραδοσιακό τρόπο κηδεύματος δεν έχει τεκμηριωθεί πλήρως. Τόσο οι παραγωγοί όσο και οι οινοποιοί που έχουν «σηκώσει» τα αμπέλια, έχουν κηδέψει, δηλαδή κατά το γραμμικό σύστημα με την αντίστοιχη υποστήλωση, ισχυρίζονται ότι με αυτόν τον τρόπο βελτιώνεται η ποιότητα (Οινοχόος 2006), καθώς οι φυτοπροστατευτικές επεμβάσεις γίνονται πολύ αποτελεσματικότερες αφού μειώνεται το κόστος λόγω της δυνατότητας εκμηχάνισης. Έτσι, το σαντορινιό κρασί και η οινοποιία του νησιού γίνονται πιο ανταγωνιστικά στον διεθνή χώρο. Οι οινοποιοί του νησιού ήταν οι πρώτοι που χρησιμοποίησαν σύγχρονες μεθόδους, υποδομές και τεχνικές στην καλλιέργεια και την οινοποίηση, περιλαμβανομένου του νέου τρόπου κηδεύματος και υποστήλωσης. Δεν λείπει όμως ο σκεπτικισμός, κυρίως σε ό,τι αφορά το επιχείρημα της αποτελεσματικότερης φυτοπροστασίας, αφού θεωρείται από πολλούς ότι οι πολύ υψηλές θερμοκρασίες που επικρατούν στο τέλος της άνοιξης και κατά τη διάρκεια του θέρους συντελούν, όταν διατηρείται το χαμηλό κηδέμα, στη φυσική προστασία από ασθένειες. Η κυριότερη όμως αντίρρηση που υπάρχει στη χρήση του νέου τρόπου κηδεύματος και στήριξης είναι αυτή που τονίζει τη σταδιακή εξαφάνιση του τόσο ιδιότυπου και χαρακτηριστικού αμπελώνα της Σαντορίνης, δηλαδή του αγροτικού τοπίου.

Η δεύτερη πίεση που ασκείται στο τοπίο του αμπελώνα της Σαντορίνης είναι η μεταβολή των γεωργικών γαιών σε άλλες, αστικές κυρίως, χρήσεις. Όλα αυτά τα χρόνια τουριστικής ανάπτυξης άφησαν ανεξίτηλα ίχνη στο τοπίο. Η οικοδόμηση κατά μήκος των οδικών αξόνων αληθιά και των μικρότερων δρόμων, των παράκτιων χώρων και η επέκταση της δόμησης περίξ των αστικών συγκεντρώσεων, μεγάλο μέρος της οποίας είναι αυθαίρετη, έχει προκαλέσει

αστική διάχυση σε σημαντικά τμήματα του νησιού. Επιπρόσθετα, η διάσπαρτη δόμηση εκτός του αστικού συνεχούς έχει επιδεινώσει την υποβάθμιση του τοπίου. Όμως, δεν είναι μόνο το αγροτικό τοπίο που υφίσταται πιέσεις. Το, επίσης ξεχωριστό, ηφαιστειακό τοπίο ακόμα και το αστικό υφίστανται αλλοίωση με την οικοδόμηση μεγάλων σε μέγεθος και εκτός τοπικής κλίμακας κτιρίων. Ένα νέο κύμα επεκτεινόμενων αστικών χρήσεων, κυρίως για δευτερεύουσα κατοικία, «τα εξοχικά», προκλήθηκε από τη μακρόχρονη περίοδο ευημερίας (1981-2009) στην Ελλάδα και την Ευρώπη. Οι ιδιοκτήτες γης, ακόμα κι αν είναι οι ίδιοι γεωργοί, εκτιμούν το κόστος ευκαιρίας της γεωργικής χρήσης της γης ως εξαιρετικά υψηλό. Έτσι, η όποια προσπάθεια υπήρξε να ελεγχθεί η οικοδομή, είτε για κατοικία είτε για αναψυχή, αποδείχθηκε μάταιη. Τα τελευταία είκοσι χρόνια, το 20% του αμπελώνα της Οίας στα βόρεια του νησιού οικοπεδοποιήθηκε, τη στιγμή μάλιστα που εκκρεμεί ως πρόταση από το 1995 το Γενικό Πολεοδομικό Σχέδιο της Σαντορίνης, που θα ρυθμίσει τις χρήσεις γης. Η εκκρεμότητα αυτή δημιούργησε το παράδοξο, για την Ελλάδα τουλάχιστον, αποτέλεσμα να ασκείται πίεση από πλευράς ορισμένων ιδιοκτητών αγροτικής γης, οι οποίοι εκπροσωπούν συμφέροντα ενός εναλλακτικού μοντέλου τουριστικής ανάπτυξης με έμφαση στην ποιότητα των προσφερόμενων υπηρεσιών αλλά και προϊόντων, για τη ρύθμιση των χρήσεων γης με απώτερο στόχο την αποτελεσματικότερη προστασία του αμπελώνα. (ΓΚ 2009, Οινόχοσος 2008).

Μπορεί λοιπόν κάποιος να διαπιστώσει ότι, παρά τις πολύπλευρες πιέσεις, υπάρχουν διάφοροι παράγοντες που συντελούν στη διατήρηση της οινοποιίας και συνεπώς και στην προστασία του τοπίου. Η εξαιρετική ποιότητα και φήμη του τελικού προϊόντος, του κρασιού, και η σύνδεση με τον τουρισμό. Η αμπελοκαλλιέργεια στη Σαντορίνη θα μπορούσε να χαρακτηριστεί, με τον τρόπο που γίνεται, ως μια κατ' εξοχήν περίπτωση ταυτόχρονης παραγωγής ενός ιδιωτικού (οίνος) και ενός δημόσιου (τοπίο) αγαθού σε μια ενιαία παραγωγική διαδικασία. Το δεύτερο χαρακτηριστικό είναι ότι λόγω της ευτυχούς συγκυρίας να αποτελεί το νησί και τουριστικό προορισμό, το δημόσιο αγαθό μπορεί να ενσωματωθεί, ομαλά, στο οικονομικό σύστημα. Η «εξωτερική οικονομία» εμφανίζεται ικανή, θα λέγαμε με άληθη ορολογία, να «εσωτερικευθεί» χωρίς τους γνωστούς κραδασμούς ανάλογων εγχειρημάτων.

Στους προαναφερθέντες παράγοντες προστασίας του τοπίου θα πρέπει να προστεθούν και δύο μέτρα που εφαρμόζονται στο πλαίσιο της πολιτικής αγροτικής ανάπτυξης της ΕΕ. Το πρώτο μέτρο συμβάλλει στη διατήρηση της γεωργικής δραστηριότητας και ειδικά της αμπελοργίας στην περιοχή. Πρόκειται για το μέτρο διατήρησης των παραδοσιακών αμπελώνων που εφαρμόζεται εδώ και

αρκετά χρόνια στο πλαίσιο ενός ευρύτερου προγράμματος στήριξης της γεωργικής δραστηριότητας στα μικρά νησιά του Αιγαίου. Από πλευράς υιοθέτησης εκ μέρους των παραγωγών φαίνεται να έχει αρκετή επιτυχία αφού, σύμφωνα με στοιχεία του Υπουργείου Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων (2008), κάπου 80%, κατά μέσο όρο, της έκτασης του αμπελιώνα επωφελήθηκε από αυτό το μέτρο κατά τη διάρκεια της προγραμματικής περιόδου 2000-2006.

Το δεύτερο μέτρο είχε ως άμεσο στόχο την προστασία του αγροτικού τοπίου. Πρόκειται για ένα αγροπεριβαλλοντικό μέτρο που εφαρμόστηκε στη Σαντορίνη και τη γειτονική της Θηρασιά. Αποζημιώνει τους παραγωγούς για το αυξημένο κόστος που σήμαινε γι' αυτούς η διατήρηση του χαρακτηριστικού τρόπου κλαδέματος και αναπαραγωγής των αμπελιών τους που διαμορφώνουν το τοπίο της Σαντορίνης. Τους ενίσχυε επίσης για τη διατήρηση των δέντρων και θάμνων στα περιθώρια των χωραφιών. Το μέτρο, που πρόβλεπε την αποζημίωση των παραγωγών με το μέγιστο δυνατό ποσό (ΠΑΑ 2005), φάνηκε να είχε σημαντικό βαθμό υιοθέτησης από πλευράς των παραγωγών αφού περίπου η μισή έκταση του αμπελιώνα εντάχθηκε, ενώ αρκετοί περισσότεροι παραγωγοί από τον αρχικώς τεθέντα στόχο συμμετείχαν τελικά στο πρόγραμμα (Πίνακας 5.1). Αν και τα στοιχεία για τα δυο πρώτα χρόνια του επόμενου προγράμματος αγροτικής ανάπτυξης (2007-2013) δείχνουν μείωση τόσο των εκμεταλλεύσεων που πληρώθηκαν στις 470 (-28%) όσο και των εκτάσεων που εντάσσονταν στο μέτρο 4.569 στρ. (-36%), το μέτρο μάλλον επιτυχημένο μπορεί να θεωρηθεί από πλευράς αποδοχής.

Αθροίζοντας τα ποσά της ενίσχυσης από τα δύο αυτά μέτρα, θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι, το τελικό ποσό αποζημίωσε ικανοποιητικά τους παραγωγούς για το αυξημένο κόστος και τη μείωση του εισοδήματός τους. Αμφίβολο όμως παραμένει αν το εν λόγω ποσό ενίσχυσης μπορούσε να αποζημιώσει τους ιδιοκτήτες της γης για το κόστος ευκαιρίας, δηλαδή για το εισόδημα που θα ήταν δυνατό να δημιουργηθεί από μια εναλλακτική προς τη γεωργική χρήση της γης τους.

3. Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Αν ήθελε κάποιος να περιγράψει επιγραμματικά τη δημόσια παρέμβαση στην περιοχή της Ανθήλης, θα έπρεπε να αναφερθεί σε ένα καθεστώς πολλαπλών κινήτρων για εντατικοποίηση της γεωργικής δραστηριότητας με πλήρη απουσία κανονιστικού πλαισίου. Παρά τη μακροχρόνια προηγούμενη παρουσία δημόσιας παρέμβασης αρχικά με τη μορφή της δημιουργίας υποδομών και αργότερα με τη μορφή των επιδοτήσεων στην παραγωγή προϊόντων, δεν φαίνεται να υπήρξε οποιοδήποτε ρυθμιστικό πλαίσιο για τις χρήσεις της γης, αλλά ούτε και για τις διαχειριστικές πρακτικές. Οι παραγωγοί της περιοχής επέκτειναν τις καλλιέργειές τους στη γόνιμη γη που προέκυπε μετά από κάποια χρόνια καλλιέργειας ρυζιού με κατάκλιση στα παθογενή εδάφη, εις βάρος δηλαδή του υγρότοπου. Το ρύζι διαδέχονταν εντατικές καλλιέργειες με στόχο την επίτευξη μεγαλύτερης ποσοτικά παραγωγής και συνεπώς (από το 1981 και μετά) την είσπραξη ανάλογα αυξημένων επιδοτήσεων. Παρά τη γειτνίαση με την προστατευόμενη περιοχή του Δέλτα του Σπερχειού που αποτελεί μέρος του Δικτύου NATURA 2000, η εξαιρετική σημασία των ορυζώνων ως βιότοπων για τα πουλιά είναι ένας μάλλον αγνοημένος παράγοντας τόσο από το δίκτυο της αγροτικής πολιτικής όσο και, παράδοξα, από τις περιβαλλοντικές αρχές και τις μη κυβερνητικές οργανώσεις. Ενδεικτικό γι' αυτό είναι η έλλειψη αναφοράς στους ορυζώνες από τους συμμετέχοντες σε συνέδριο για τον υγρότοπο και την προστατευόμενη περιοχή του Δέλτα (ΥΠΕΧΩΔΕ 2004).

Η ενδιάμεση αναθεώρηση της ΚΑΠ, το 2003, και η εισαγωγή των υποχρεώσεων στο πλαίσιο της πολλαπλής συμμόρφωσης (cross-compliance) δεν φαίνεται να άλλαξε δραστικά την κατάσταση, αφού οι επιδοτήσεις για το βαμβάκι, ήταν μερικώς συνδεδεμένες με την παραγωγή, παρέχοντας έτσι κίνητρο στους παραγωγούς να συνεχίσουν, όπως προηγουμένως, την καλλιέργειά τους. Η μόνη αλλαγή φαίνεται να ήταν η αύξηση της αγρανάπαισης. Ο υποχρεωτικός αναδασμός, που ξεκίνησε στην αρχή της δεκαετίας του 1970, προστέθηκε στη συνεχιζόμενη διαδικασία της εξυγίανσης της γεωργικής γης της περιοχής που είχε ξεκινήσει με το τέλος του Εμφυλίου. Μετά την είσοδο της χώρας στην ΕΟΚ, οι πλήρους απασχόλησης γεωργοί της Ανθήλης, με κύριο στόχο τη μεγιστοποίηση του κέρδους, υιοθέτησαν μια στρατηγική προς την άντληση όσο το δυνατόν περισσότερων Κοινοτικών επιδοτήσεων. Έγινε έτσι μια μεγάλης κλίμακας αλλαγή του τοπίου, από υψήλμαρα έλη και βοσκοτόπους για τη μετακινούμενη ημινομαδική κτηνοτροφία σε ανοιχτές καλλιεργούμενες εκτάσεις χωρισμένες σε

παραλληλόγραμμα αγροτεμάχια που διανεμήθηκαν στους ακτήμονες, δίνοντάς τους έτσι κίνητρο να καλλιιεργήσουν εντατικά την έκταση. Η αλληλαγή αυτή είχε βέβαια και την ανάλογη επίπτωση, πέρα από το τοπίο και στη βιοποικιλότητα. Η διατήρηση του τοπίου και της βιοποικιλότητας δεν φαίνεται να απασχόλησε καμία από τις δρώσες ομάδες συμφερόντων, αφού η κατάκτηση της φύσης με σκοπό την παραγωγή φαινόταν να είναι ο κύριος στόχος όλων.

Στην περίπτωση του αμπελώνα της Σαντορίνης, φαίνεται ότι έχουμε μια τυπική περίπτωση ταυτόχρονης παραγωγής ενός ιδιωτικού αγαθού και μιας περιβαλλοντικής υπηρεσίας με χαρακτήρα δημοσίου αγαθού. Με την «ιδιαιτερότητα» ότι και τα δύο αγαθά, δηλαδή το κρασί και το τοπίο, απολαμβάνουν εξαιρετικής εκτίμησης στην αγορά. Ακόμα, όμως, και σ' αυτή την «ιδανική» συγκυρία δεν έλειψαν τα σημεία τριβής. Μία πιθανότητα που οι διαμορφωτές πολιτικής θα έπρεπε να λάβουν υπόψη τους κατά τη διάρκεια του σχεδιασμού. Η σταδιακή στροφή της τουριστικής βιομηχανίας της Σαντορίνης με τη δημιουργία εξαιρετικά δυναμικών θυλάκων προσανατολισμένων στην ποιότητα μέσα στο επικρατούν μοντέλο του μαζικού τουρισμού και οι αλληλαγές στα καταναλωτικά ήθη στις αναπτυγμένες χώρες (απ' όπου προέρχεται η συντριπτική πλειονότητα των επισκεπτών) έχουν ως αποτέλεσμα την επαναξιολόγηση τόσο του κρασιού ως προϊόντος συνδεδεμένου με την ταυτότητα του τόπου, όσο και του παραδοσιακού αμπελώνα ως τοπίου.

Ορισμένοι οινοποιοί της Σαντορίνης, καλλιιεργημένοι και κοσμοπολίτες οι περισσότεροι, γυρίζοντας στο νησί της καταγωγής τους, από τα μέσα της δεκαετίας του 1980, αφού σπούδασαν και έζησαν στα μεγάλα αστικά κέντρα στην Ελλάδα ή και στο εξωτερικό ανταποκρίθηκαν στη στροφή του τουριστικού μοντέλου και αξιοποιώντας την εξαιρετικά καλά προσαρμοσμένη στον τόπο ποικιλία «Ασσύρτικο» βελτίωσαν την ποιότητα των οίνων και άνοιξαν τα οινοποιεία τους και τις κανάβες στους επισκέπτες και τους τουρίστες. Έτσι έχουν, ολοένα και περισσότερο έντονη παρουσία στην εξαιρετικά ανταγωνιστική διεθνή αγορά οίνων ποιότητας χωρίς οι ίδιοι να απομακρυνθούν από το νησί τους⁴. Ο αμπελώνας ήταν γι' αυτούς λοιπόν ένας πολύτιμος φυσικός πόρος υψηλής προσιθέμενης αξίας πλέον της παραγωγικής του αξιοποίησης. Στην προσπάθειά τους να κατακτήσουν το μερίδιο της αγοράς οίνων ποιότητας που δυνητικά τους αναλογεί, οι οινοποιοί χρειάζονται σε μόνιμη βάση αρκετή ποσότητα υψηλής

4 Σύμφωνα με στελέχη της τοπικής οινοποιίας το μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής πωλείται απ' ευθείας στους επισκέπτες είτε αυτοί κάνουν ολιγοήμερες διακοπές είτε απλώς αποβιβάζονται από τα κρουαζιερόπλοια που προσεγγίζουν το νησί.

ποιότητας προϊόντος. Μεταφέροντας την πολυεπίπεδη προσέγγιση για τη μετάβαση προς την βιωσιμότητα του Geels (Geels 2004, Geels and Schot 2007), οι επιμέρους καινοτομικές πρωτοβουλίες φαίνεται να ευθυγραμμίζονται και με τη συνδρομή του ευνοϊκού υπερκείμενου διεθνούς πλαισίου στην αγορά του κρασιού, ώστε να αποκτούν σταδιακά χαρακτηριστικά ενός νέου κοινωνικού/τεχνικού «καθεστώτος». Βέβαια για να επιτευχθεί η σταθερή ποιότητα και ποσότητα οίνων που κάνει δυνατή τη σταδιακή μετάβαση αυτή, η λύση της αύξησης της στρεμματικής απόδοσης δεν μπορεί να αποδώσει μεσο-μακροπρόθεσμα, λόγω ακριβώς του περιορισμού που τίθεται στους οίνους ΟΠΑΠ για την στρεμματική απόδοση. Συνεπώς οι συμφωνίες για την προμήθεια πρώτης ύλης (σταφυλιών) από καλλιέργητές ή η επένδυση σε γεωργική γη, ήταν οι δύο, μακροπρόθεσμα βιώσιμες, λύσεις για τους μικρούς αλλά φιλόδοξους οινοποιούς ποιότητας του νησιού. Οι τιμές όμως της γης, εξαιτίας του ανταγωνισμού από τις αστικές χρήσεις και της απουσίας ρυθμιστικού πλαισίου, έφταναν σε απαγορευτικά επίπεδα. Οι ιδιοκτήτες των αμπελιώνων που δεν απασχολούνται με την οινοποιία δεν αντιλαμβάνονταν τις εναλλακτικές της γεωργίας χρήσεις της γης τους μόνο ως περισσότερο συμφέρουσες βραχυπρόθεσμα, καθώς προσέφεραν μεγαλύτερη άμεση πρόσοδο αλλά και πιο ενδιαφέρουσες, από πλευράς μελλοντικής απασχόλησης, ευκαιρίες ειδικά για τους νεότερους εξ αυτών ή τα παιδιά των μεγαλύτερης ηλικίας αμπελοκαλλιέργητών, σε εξωγεωργικούς τομείς, π.χ. τις υπηρεσίες. Ο συνδυασμός αυτών των παραγόντων έκανε ελάχιστα ελκυστική για τους ιδιοκτήτες της γης την προοπτική της απασχόλησης στη γεωργία και μάλιστα κάτω από τους αυστηρούς και απαιτητικούς κανόνες που διέπουν την παραγωγή οίνων ποιότητας. Παράλληλα, η ανεξέλεγκτη αστική επέκταση προχώρησε ως το σημείο δημιουργίας ενός αστικού συνεχούς κατακερματίζοντας έτσι τη συνέχεια του αγροτικού τοπίου.

Αναφέρθηκε προηγουμένως ότι οι οινοποιοί προσλαμβάνουν τον αμπελιώνα ως ένα παραγωγικό γεωργικό τοπίο. Αρκετοί από αυτούς απορρίπτουν την άποψη ότι το τοπίο πρέπει να εκλαμβάνεται ως ένα μνημείο. Το παραδοσιακό κλίμα και ο πολυπληθισασμός, όπως και το αγροτικό τοπίο που προκύπτει από αυτά, είναι απλώς το αποτέλεσμα της συνεχούς προσαρμογής της καλλιέργειας, ως παραγωγικής διαδικασίας, στις γεωμορφολογικές και κλιματικές συνθήκες. Συνεπώς, εφόσον δεν εξυπηρετούνται πια οι ανάγκες της παραγωγικής διαδικασίας, εξέλιπαν και οι λόγοι διατήρησής τους. Η εφαρμογή σύγχρονων μεθόδων κηαδέματος και στήριξης δίνει στους παραγωγούς, σύμφωνα με την εν λόγω άποψη, τη δυνατότητα να παράγουν υψηλότερης ποιότητας σταφύλια και συνεπώς να φτάσουν το τελικό προϊόν, το κρασί, στην σταθερά υψηλή ποι-

ότητα, που τόσο εκτιμάται και ζητείται από την παγκόσμια αγορά. Οι επιπτώσεις του εκσυγχρονισμού στην ιδιαιτερότητα του τοπίου θα πρέπει να είναι ένας από τους παράγοντες που λαμβάνονται υπόψη στη συζήτηση, αλλά όχι ο κυρίαρχος. Ένας συμβιβασμός, με ζώνες καλλιέργειας υπό διαφορετικούς όρους, προτείνεται ως μια ενδιάμεση λύση. Η ταυτόχρονη παραγωγή του ιδιωτικού και του δημόσιου αγαθού δεν αμφισβητείται, έτσι, από τους κύριους δρώντες παράγοντες της περιοχής, τους οινοποιούς, αλλά προτείνεται η προσαρμογή της παραγωγικής διαδικασίας στις απαιτήσεις της εξαιρετικά ανταγωνιστικής παγκόσμιας αγοράς του οινικού τομέα.

Σ' αυτό το θεσμικό και κοινωνικοοικονομικό τοπίο, η εισαγωγή και η σχετική επιτυχία του αγροπεριβαλλοντικού μέτρου για την προστασία του αμπελώνα της θήρας και της θηρασιάς φαίνεται να έχει διαδραματίσει συμπληρωματικό ρόλο στην προσπάθεια διατήρησης του τοπίου. Έχει καταλήξει σε ένα μοντέλο διαχείρισης της γης, που χαρακτηρίζεται από πολλαπλές αντιθέσεις, με τις ομάδες πίεσης αρκετά ισχυρές πολιτικά, αλλά και με σημαντική κοινωνική υποστήριξη, τόσο σε τοπικό όσο και σε ανώτερο επίπεδο. Όλοι αυτοί οι παράγοντες αντιπαράτιθενται σε συνθήκες ενός ιδιότυπου θεσμικού και κανονιστικού κενού.

Η πιθανότερη έκβαση φαίνεται να είναι ένας συμβιβασμός σε ένα όχι πολύ μακρινό μέλλον. Το γεωργικό τοπίο δεν θα διατηρήσει στο σύνολό του την παραδοσιακή του μορφή αλλά το πιθανότερο είναι ότι θα μετασχηματιστεί ως σύστημα, διατηρώντας σε ένα βαθμό την πολιτισμική και αισθητική του ιδιαιτερότητα, για να εξυπηρετήσει αποτελεσματικά την περισσότερο απαιτητική παραγωγική του λειτουργία. Υπ' αυτή την έννοια, η εφαρμογή του εύθραυστου κανονιστικού πλαισίου, που δεν έχει ως τώρα προχωρήσει εξαιτίας της αδράνειας των ευεπίφορων σε πιέσεις διοικητικών δομών, θα ήταν κρίσιμης σημασίας, όπως αναφέρουν οι οινοποιοί, αφού θα έκανε αδύνατη την αλληλαγή των χρήσεων της γης. Και οι ποικιλιώνυμες, διαφορετικών στοχεύσεων αλλά ενιαίας αγροπεριβαλλοντικής λογικής, ενισχύσεις από την ΕΕ θα μπορούσαν, αν η προστασία της αμπελοκαλλιέργειας καθίστατο επιτέλους αποτελεσματική, να αποζημιώσουν τους παραγωγούς, μερικώς έστω, για τους περιορισμούς που θα επιβληθούν.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Baldock D., G. Beaufoy, J. Clark, N. Beopoulos, E. Signal, I. Dubien, D. Koumas, B. Klepacki, L. Louloudis, F. Markus, D. McCracken, F. Petretti, X. Poux, J. Theoharopoulos, T. Yudelman**, 1994, *The Nature of Farming. Low Intensity Farming Systems in Nine European Countries*, Published by the Institute for European Environmental Policy, London with support from WWF - World Wide Fund For Nature Gland, Switzerland and the Joint Nature Conservation Committee Peterborough, UK 1994, 66 p.
- Commission of the European Communities**, Agenda 2000 –Volume I– Communication: For a stronger and wider Union, DOC/97/6.
- Conferencia de las Partes en la Convención sobre los Humedales (Ramsar, Irán, 1971)**, 2008, Resolución X.31 Mejorar la biodiversidad en los arrozales como sistemas de humedales, 10ª Reunión, Changwon, República de Corea.
- Cooper T., K. Hart, D. Baldock**, 2010, *The provision of public goods through agriculture in the European Union*, Report prepared for DG Agriculture and Rural Development, Contract No 30-CE-0233091/00-28, Institute for European Environmental Policy: London.
- Dupraz P., P. Rainelli**, 2004, “**Institutional approaches to sustain rural landscapes in France**”, in **Brower F (ed)**, *Sustaining Agriculture and the Rural Environment. Governance, Policy and Multifunctionality*, Edward Elgar, Cheltenham UK.

- Fasola M., X. Ruiz**, 1996, "The value of rice fields as substitutes for natural wetlands for waterbirds in the Mediterranean Region", *Colonial Waterbirds 19 Spec*, Publ. 1, pp. 122-128.
- Fennel R.**, 1999, *Η Κοινή Αγροτική Πολιτική. Συνέχεια και αλλαγή*, Θεμέλιο/ΓΠΑ, Αθήνα.
- Geels F.W.**, 2005, "Processes and patterns in transitions and system innovations: Refining the co-evolutionary multi-level perspective", *Technological Forecasting & Social Change 72*: 681-696.
- Geels F.W., J. Schot**, 2007, "Typology of sociotechnical transition pathways", *Research Policy 36*: 399-417.
- Juntti M., C. Potter**, 2002, "Interpreting and Reinterpreting Agri-environmental policy: Communication, trust and knowledge in the implementation process", *Sociologia Ruralis, 42 (3)*: 215-232.
- Kizos T.**, 2008, "Rural environmental management in Greece as a cultural frontier between the 'occident' and the 'orient' ARBOR Ciencia", *Pensamiento y Cultura CLXXXIV 729*, enero-febrero, pp. 127-142.
- Kizos T, Koulouri M.**, 2006, Agricultural landscape dynamics in the Mediterranean: Lesvos (Greece) case study using evidence from the last three centuries, *Environmental Science & Policy 9*: 330-342.
- Louloudis L., E. Arachoviti**, 1995, "Unprotected Land. Greek Land use Policies in a Period of Farming Contraction", in H. De Haan, B. Kasimis, M. Redclift (eds), *Sustainable Rural Development*, Asgate Aldershot, pp. 113-128.
- Louloudis L., N. Martinos, A. Panagiotou A.**, 1989, "Patterns of Agrarian Change in East Central Greece. The Case of Anthili Community", *Sociologia Ruralis 1 (XXIX)*: 49-66.
- Louloudis L., G. Vlahos, Y. Theocharopoulos**, 2004, "The dynamics of local survival in Greek LFAs", in F. Brouwer (ed.), *Sustaining agriculture and the rural economy: Governance, Policy and multifunctionality*, Advances in Ecological Economics, Series Editor: Jeroen C.S.M. Van den Bergh, pp. 144-162.
- Louloudis L., (forthcoming)**, *The olive grove of Amfissa: Landscape, the last (ultimate) option*, Atlas.

- OECD**, 2001, *Multifunctionality towards an analytical framework*: Paris.
- OECD**, 2003, *Multifunctionality: Policy Implications*: Paris.
- OECD**, 2008, *Multifunctionality in Agriculture, Evaluating the degree of jointness, policy implications*: Paris.
- Oñate J.J., E. Andersen, B. Peco, J. Primdahl**, 2000, "Agri-environmental schemes and the European agricultural landscapes: the role of indicators as valuing tools for evaluation", *Landscape Ecology* 15: 271-280.
- Petanidou T., T. Kizos, N. Soulakellis**, 2008, "Socioeconomic Dimensions of Changes in the Agricultural Landscape of the Mediterranean Basin: A Case Study of the Abandonment of Cultivation Terraces on Nisyros Island, Greece", *Environmental Management* 41: 250-266.
- Potter C.**, 2004, "Multifunctionality as an agricultural and rural policy concept", in F. Brower (ed), *Sustaining Agriculture and the Rural Environment, Governance, Policy and Multifunctionality*, Edward Elgar Cheltenham UK.
- Potter C., M. Tilzey**, 2007, "Agricultural multifunctionality, environmental sustainability and the WTO: Resistance or accommodation to the neoliberal project for agriculture", *Geoforum* 38: 1290-1303.
- Primdahl J., B. Peco, J. Schramek, E Andersen, J.J. Oñate**, 2003, "Environmental effects of agri-environmental schemes in Western Europe", *Journal of Environmental Management* 67: 129-138.
- Primdahl J., S. Swaffield**, 2004, "Segregation and Multifunctionality in New Zealand Landscapes". F. Brower (ed.), *Sustaining Agriculture and the Rural Environment. Governance, Policy and Multifunctionality*, Edward Elgar Cheltenham UK.
- Thomson K.**, 2005, «Πολυλειτουργικότητα της γεωργίας και πολιτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης: Μερικές βασικές παρατηρήσεις», στο Π. Καρανικόλας, Ν. Μαρτίνος (επιμ.), *Διεθνές εμπόριο γεωργικών προϊόντων και πολυλειτουργική γεωργία*, Μαΐστρος, Αθήνα.
- Vareltzidou S., L. Strixner**, 2009, *Recommended Strategic Plan for maintaining favourable conservation status of Natura 2000 areas in the Axios Delta (2009-2013)*, Axios Loudias Aliakmonas Estuaries Management Authority, Greece.
- Βλάχος Γ., Ν. Μπεόπουλος**, 1999, «Η εφαρμογή του αγροπεριβαλλοντικού κανονισμού ΕΟΚ 2078/92 στην Ελλάδα: Πρώτες εκτιμήσεις», στο Λ. Λου-

λούδης, Ν. Μπεόπουλος (επιμ.), *Κριτικές προσεγγίσεις της ανάπτυξης και της προστασίας του περιβάλλοντος της υπαίθρου*, Εκδόσεις Στοχαστής, Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, σσ. 113-127.

Βλάχος Γ., Λ. Λουλούδης, 2009, «Από το χωράφι στο χώρο. Η ανάδυση του αγροτικού τοπίου στη μεταπαραγωγική υπαίθρο», στο Κ. Μανωλίδης, Θ. Καναρέλης (επιμ.), *Η διεκδίκηση της υπαίθρου. Φύση και Κοινωνικές Πρακτικές στη σύγχρονη Ελλάδα*, Ίνδικτος/Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, Αθήνα, σσ. 299-316.

Βλάχος Γ., 2008, «Η καταπολέμηση της ερημοποίησης από την ΚΑΠ», στο Ν. Μπεόπουλος, Α. Γ. Παπαδόπουλος (επιμ.), *Ερημοποίηση. Ανθρώπινη Απουσία και Στειρότητα των Τόπων*, ΕΚΚΕ/Gutenberg Αθήνα, σσ. 207-236.

Ειδική Υπηρεσία Διαχείρισης Προγράμματος Αγροτικής Ανάπτυξης, 2005, *Αναθεώρηση Προγράμματος Αγροτικής Ανάπτυξης (2000-2006)*, Αθήνα.

Ειδική Υπηρεσία Διαχείρισης Προγράμματος Αγροτικής Ανάπτυξης, 2007, *Συνοπτική έκθεση εφαρμογής - Δεκέμβριος 2006*, Αθήνα.

Κωνσταντίνου Ε., 2009, *Οι πρόσφατες μεταρρυθμίσεις της ΚΑΠ και οι χρήσεις γης. Η περίπτωση της Κοινότητας Ανθήλης στο νομό Φθιώτιδας*, Δημοσίευτη πτυχιακή εργασία ΓΠΑ.

Λουλούδης Λ., Ν. Μπεόπουλος, Γ. Βλάχος, 1999, *Η πολιτική προστασίας του αγροτικού περιβάλλοντος στην Ελλάδα: με ορίζοντα το 2010*, στο **Ν. Μαραβέγιας (επιμ.)**, *Η ελληνική γεωργία προς το 2010*, Εκδόσεις Παπαζήση, Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, σσ. 309-363.

Λουλούδης Λ., 2005, «Γεωργία και Περιβάλλον. 'Διαχωρισμός' ή 'Ενσωμάτωση'; Οι μεταβαλλόμενες τύχες του ευρωπαϊκού αγροτικού τοπίου», στο Λ. Λουλούδης, Ν. Μπεόπουλος, Α. Τρούμπης (επιμ.), *Το αγροτικό τοπίο. Το παλίμψηστο αιώνων γεωργικού μόχθου. Κτήμα Μερκούρη*, Κορακοχώρι Ηλείας, Αθήνα.

Λουλούδης Λ., 1990, *Γεωργικός εκσυγχρονισμός και μετασχηματισμός των αγροτικών δομών. Η περίπτωση της Κοινότητας Ανθήλης*, Δημοσίευτη διδακτορική διατριβή ΓΠΑ.

Μπεόπουλος Ν., 2005, *Η γεωργία παραγωγός τοπίων*, Στο Λουλούδης Λ, Μπεόπουλος Ν, Τρούμπης Α (επιμ.), *Το αγροτικό τοπίο. Το παλίμψηστο αιώνων γεωργικού μόχθου. Κτήμα Μερκούρη. Κορακοχώρι Ηλείας*. Αθήνα.

- Μπετόπουλος Ν.**, 2005, Πολυλειτουργικότητα: από μια αμφίσημη έννοια σε μια αμφίσημη πολιτική, Στο Καρανικόλας Π, Μαρτίνος Ν (επιμ.), Διεθνές εμπόριο γεωργικών προϊόντων και πολυλειτουργική γεωργία, Μαΐστρος Αθήνα.
- Ντούμας Χ.**, 2009, Ο Διόνυσος και η Αμπελουργία στο Αιγαίο. *Καθημερινή* 4-1-2009, Τέχνες και Γράμματα, σ. 11.
- Ντούμας Χ.**, 2010, «Τι έπιναν στο Αιγαίο το 3.000 π.Χ.», *Καθημερινή* 10/10, Τέχνες και Γράμματα, σ. 15.
- Περιοδικό GK**, 2009, *Καθημερινή*, Μάιος 2009.
- Περιοδικό Οινοχόος**, 2008, *Καθημερινή* 6/8.
- Σταθάκης Γ.**, 2004, *Το δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ. Η ιστορία της αμερικανικής βοήθειας στην Ελλάδα*, Βιβλιόραμα, Αθήνα.
- Τρούμπης Α.**, 1999, *Λογία οικολογία*, Τυποθήτω Αθήνα.
- Υπουργείο Χωροταξίας και Δημοσίων Έργων**, 2004, Πρακτικά Διημερίδας «NATURA Σπερχειού-Μαλιακού» (16-17 Απριλίου 2004, Λαμία), Γενική Διεύθυνση Περιβάλλοντος. Διεύθυνση Περιβαλλοντικού Σχεδιασμού, Τμήμα Διαχείρισης Φυσικού Περιβάλλοντος / ΜΚΟ «ΣΟΛΩΝ».
- Υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων**, 2006, *Πρόγραμμα για την στήριξη των μικτών νησιών του Αιγαίου σύμφωνα με τον Καν. ΕΚ/1405/2006 του Συμβουλίου*.
- Υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων**, 2010, *Εκ των υστέρων αξιολόγηση του Προγράμματος Αγροτικής Ανάπτυξης 2000-2006*.
- Υπουργείο Γεωργίας**, 1998, Εισήγηση Ομάδας εργασίας για το ΣΑΠ «Διαχείριση Αγροπεριβαλλοντικής Πολιτικής - Βιολογική Γεωργία».